

Att använda krut

Det tidiga artilleriet i Sydsandinavien

Av Sven Rosborn

Inledning

Det reguljära bruket av eldvapen i Europa är troligtvis äldre än man vid första anblick skulle förvänta sig. Att krutet varit känt i Kina redan före Kristi födelse är ingen hemlighet. Redan 618 f.Kr. ska en kanon finnas nedtecknad i kinesisk skrift. Salpeter och krut, ”kinesiskt salt”, omtalas i Sanskrits äldsta verk. I inledningen till de på sanskritspråket skrivna brahminska ”Shaster” eller heliga böcker finns också en regel som i krig hindrade regenten att använda sig av ”förgiftade vapen, kanoner och bösor” eller något ”slags eldgevär”. Från året 969 e.Kr. kännes bruket av eldpilar. På en pil fastsattes en krutbehållare. Resultatet blev som våra dagars nyårsfyrverkeri men betydligt mera dödsbringande.

Tidiga eldvapen i Europa

Vid mitten av 1200-talet var salpeter känt i Arabien och av araberna utmed Afrikas norra kust och i Spanien. Man kände också till bruket av eldpilen med rakethylsor fyllda av en blandning av salpeter, kol och svavel. Genom ett antal kristna författares skrifter spreds i Europa kunskapen om krut. Albert le Grand, som dog 1280, var en av dessa. En annan mera känd skribent var den engelske munken Roger Bacon, ca 1220 - ca 1292. Bacon var filosof och naturforskare. Som matematiker, fysiker och optiker ansågs han vara ”doctor mirabilis”. Genom sin vidsynthet kom han emellertid i konflikt med den kristna religionen och fick tillbringa de sista tio åren av sitt liv i fängelse. I sina skrifter omtalar Bacon raketer och svärmare närmast som befintliga barnleksaker. Dessa oskyldiga leksaker skulle dock kunna användas till andra saker. Genom att använda krutet skulle man kunna förstöra städer och hela arméer. Ironiskt nog förespråkar han krutets krigsanvändning för att stödja kyrkan: ”Kyrkan borde använda naturens och konstens hemligheter mot de otrogna och upprorsmakarna för att skona kristet blod och framför allt för att använda de faror, som ska uppstå genom Antikrist.” Inget i hans skrifter tyder emellertid på att krutet under hans livstid användes till militär verksamhet.

Om Roger Bacons verksamhet är väl känd kan motsvarande inte sägas om den tyske munken Berthold Schwarz. I flera äldre berättelser dyker hans namn upp som mannen som i början av 1300-talet uppfann ett sätt att använda krutet i ”konsten att göra artilleri”. Egentligen vet man endast att en person vid detta namn arbetat med krigstekniska uppfinningar, inget mera. Legendan om hur han uppfann kanonen är ändå så god att den, med alla förbehåll, kan återberättas:

Mörkökanonen är tillsammans med Loshultsbössan Sveriges äldsta bevarade eldhandvapen.

Schwarz var starkt engagerad som alkemist, dvs han försökte utvinna guld ur olika kemikaliska sammansättningar. En gång blandade han i en stor och djup mortel samman ingredienserna till krut och övertäckte blandningen i mortelns botten med en sten. Nu inträffade det hemska att en gnista kom till krutet och stenen for med en väldig, tack vare mortelns form, riktad kraft rakt upp i taket.

Kanske ligger det någon sanning i att Schwarz varit en föregångsman inom artilleriets område. I en påstådd handskrift i Holland läses om året 1313: ”Item in dit jaer was alderurst gevon der in Deutchland het gebruick des ballen van eenen muening.”, dvs i svensk översättning ”Under detta år blev för första gången i Tyskland uppfunnet bruket av kanoner av en munk.” På 1800-talet förvarades i det historiska museet i Dresden ett eldvapen, benämnt ”die Mönchsbyuche” som skulle ha varit konstruerat av Schwarz. Att han skulle varit den förste som använde krutet i eldvapen är dock orimligt. Uppgifter från både Italien och Frankrike i början av 1300-talet berättar nämligen om befintliga eldvapen.

I Florens hade man år 1326 tillverkning av både metallkanoner och järnkulor. Fyra år senare stod ett stort sjöslag mellan tunesare och spanjorer varvid de förstnämnde använde några ”järnmaskiner, som till skepnaden liknade långa tunnor, varutur de åskat med eld.” År 1343 använde sig morenerna av ”järnkulor och eld, som gav en förfärlig smäll” mot spanjorerna i försvaret av en stad. Tre år senare använde sig engelsmännen under slaget vid Crezy av tre kanoner som sköt järnkulor. Om italienare och engelsmän vid denna tid använde sig av kulor verkar fransmännen ha experimenterat med eldvapen som sköt pilar. Pilarna lades i en pipa och en lös kammare med krut fästes mot pipans nederdel med en järnkil. År 1340 omtalas franska ”kanoner och bombarder” som kastade stora pilar, ”carreaux”.

Från mitten av 1300-talet utvecklades artilleriet med våldsamt hastighet. Kanonerna blev nu av mycket stor kaliber, speciellt de fasta kanoner som användes till städernas försvar. Redan år 1356 fanns kanoner i de tyska städerna Augsburg, Ulm, Speier och Lübeck. År 1378 tillverkade Hans von Arau i Augsburg tre stora bössor, av vilka den största sköt iväg kulor på 127 pounds vikt. I Nürnberg fanns vid denna tid runt 300 eldvapen; man får förutsätta att de flesta dock varit tämligen obetydliga. Vi får inte glömma att merparten av dåtidens eldvapen haft en blygsam dimension. Att dessa handeldvapen tidigt kommit till användning stöds av samtida europeiska uppgifter. Så använde sig t.ex. engelsmännen, när man år 1378 belägrade S:t Malo, av inte mindre än 400 eldvapen. När hertigen av Bourgogne år 1406 förberedde ett fälttåg mot Flandern lät han för arméns räkning inköpa 6.000 pund krut.

Tidigt finns uppgifter om kanoner med närmast helt orimliga proportioner. År 1375 tillverkades i Caén en kanon av inte mindre än 2.110 pund järn och 200 pund koppar. Två år senare lät hertigen av Bourgogne göra en kanon om vars mått vi inte har kunskap. Kulan vägde däremot 450 pund vilket visar att kanonen närmast varit ett metallmonster. En senare hertig av Bourgogne lät år 1436 gjuta en kanon som ansågs så märklig att den fick samma namn som hertigdömet. Kanonen bestod av två delar. Krutladdningen packades i ”bombarden” medan kulan lades in i själva röret. Delarna fördes på två vagnar som drogs av 48 hästar. Kulans diameter var på 22 tum, alltså runt en halv meter.

Under första hälften av 1400-talet börjar uppgifter om klassificering av eldvapen att förekomma i Frankrike. De största kanonerna kallades bombarder, varefter följde ”veuglaires”, föglare. Föglarna hade två eller flera lösa krutkammare till varje kanon och var på detta finurliga sätt snabba att använda. Vikten kunde variera stort, mellan 300 till 1000 pund och kalibern verkar ha legat på mellan 3 till 13 tum. Efter föglarna kom ”les crapaudeaux” med en normalvikt på 140-250 pund. Liksom föglarna hade de lösa krutkammare och deras kuldiametrar låg på 2-4 tum. De s.k. ”coulevres”, eller ”slangorna”, var de mindre eldvapnen. Dessa laddades från mynningen och vikten uppgick till 12-50 pund.

Att slangor i denna tidiga franska klassificering fått stå för en benämning som avsåg små eldvapen stämmer inte med vad som senare under århundradet avsågs med detta begrepp. Under den andra

1400-tals kanoner från Stockholm på Stockholms medeltidsmuseum.

hälften av 1400-talet finns nämligen en annan känd fransk klassificering som ger följande gradering:

canons - kanoner

grandes couleuvrines - hela slangor

couleuvrines moyennes - halvslangor

grands et petits faucons - stora och små falkoner

En mängd olika varianter av kanoner växte fram under slutet av medeltiden. Den italienske författaren Francesco di Giorgio Martini gav år 1465 en indelning av eldvapnen. Listan blev lång och den visar tydligt att artilleriet nu var vanligt förekommande i krigföringen:

Bombarda: 15-20 fot lång kanon som skjuter stenkulor på 300 pund.

Mortaro: 5-6 fot lång mörsare som sänder en stenkula på 200-300 punds vikt i en kastbåge.

Commune eller **Mezzana:** 10 fot lång föglare som skjuter en stenkula av 50 punds storlek.

Cortana: en 12 fot lång kartaun eller kartov med en stenkula på 70-100 pund.

Passevolante: 18 fot lång kanon som skjuter en bly eller järnkula på 16 pund.

Basilisco: 22-25 fots kanon som skjuter en brons eller järnkula på 20 pund.

Cerbottna: 8-10 fot lång och skjuter en blykula på 2-3 pund.

Springarda: 8 fot lång och skjuter en stenkula på 10-15 pund.

Archibuso: 3-4 fot lång bössa som skjuter 12 lod bly.

Schioppi: 2-3 fot långa handrör som skjuter blykulor av vilka 30 går på ett pund.

Tidiga eldvapen i Norden

Året 1372 greps och dömdes borgaren Nicolaus van Riine i den jylländska staden Ribe till döden genom halshuggning därför han till fienden, som då satt på borgen Gram utanför staden, hade försökt föra ”2 Fade, fulde af Svovl, kaldet swauel, og Salpeter, kaldet bysskrud”. Krutet var vid denna tid uppenbart inte någon okänt begrepp i Norden. Om vådan vid kruttillverkning hade lybeckarna bittert fått erfara redan året 1360. Detta år kom det nämligen av misstag eld i stadens krutförråd. Av någon outgrundlig anledning hade man placerat krutmagasinet intill rådhuset, vilket vid explosionen sprängdes i luften.

För svenska förhållanden pekar man ofta på två fynd av tidiga eldvapen, den s.k. Loshultsbössan och Mörkökanonen, båda daterade till 1300-talet. Loshultkanonen ser ut som en avlång metallflaska. Den påträffades år 1861 i nordöstra Skåne. Kanonen, eller snarare eldhandvapnet, är av brons. Loppet har 31 mm kaliber. Mörkökanonen kom upp i samband med fiske år 1828 i vattnen utanför Nynäs i Bälinge socken, Södermanland. Eldröret är av brons och har varit fäst vid en trästång. Kalibern är 21 mm. Vapnet är vackert utsirad med en mansfigur uppstickande från pipans överdel och en hake utstickande i nederdelen. Haken sattes vid skottögonblicket an mot ett stöd, alltså är detta en form av tidig hakeböss. Om det konstnärliga utseendet är påtagligt är storleken på både Loshultsvapnet såväl som på Mörköfyndet än påtagligare. Mörkökanonens längd är blott 20 cm, Loshultsbössans 30 cm. Kanske har dessa anspråkslösa fynd påverkat vår bild av att större artilleri först sent skulle ha kom i bruk på allvar här i Norden. Inget kan vara mera felaktigt.

Vid de blodiga striderna mellan svenskarna och de tyska vitaliebröderna på 1390-talet omtalas för första gången en kanon i Sverige. Stockholm belägrades av drottning Margarethas trupper. Försvare var den fångne Albrekt av Mecklenburg trogna. En av vitalieledarna, mästare Hugo, försökte år 1393 undsätta staden vattenvägen men undsättningsstyrkan frös fast med sina skepp ute vid Dalarö. Han lyckades dock till slut ta sig fram. De tyskarna som snart följde efter medförde fyra stembössor och sex lodbössor. Först genom fredsförhandlingar år 1395 hävdades Stockholms belägring och då omtalas ”ene grote busse” som fanns på slottet Tre Kronor.

Under drottning Margarethas unionstid skulle åter kanoner komma till användning. Margaretha utsände t.ex. år 1403 en landstigningshär till Gotland för att jaga bort de tyska ordensriddarna. En tysk undsättningsflotta anlände emellertid till Visby, vilka bl.a. hade med sig kanoner.

Redan i de äldsta bevarade räkenskaperna för Stockholm möter vi kostnader för eldvapen. År 1431 ägde staden kanoner och krut men hade också fast anställda ”byssmästare” och ”bysssegjutare”. Staden fick detta år betala 22 mark 7 öre till Helmich Bysseskytta att köpa byssekrut för. Dessutom betalade man 7 öre för byssestenar och en mark för bysseställningar. Året 1436 omtalas ”bysseskyttanom” och ”bysssegjutarnom”, dessutom inköpes för totalt 12 mark ”två skock bössesten”. Uppgiften är intressant eftersom den visar att man vid denna tid hade egen kanontillverkning i Stockholm. Samma år inköptes salpeter för 40 mark vilket visar att man även hade kruttillverkning förlagd till staden. År 1464 omtalas en krutmakare, mästare Berend, ”som gjorde pulver till radhsins behoff.” Året därpå mottog denne inte mindre än 120 pund salpeter och brännvin till krutframställning. Brännvinet användes att koka krutet i.

På 1400-talet möter vi i Stockholms försvar två stora kanoner eller stembössor. Dessa hade verkligen fått avskräckande namn: ”Djävulen” och ”Djävulens moder”. Kanske är det dessa som Olaus Magnus åsyftar när han i mitten av 1500-talet berättar att det i Norden fanns så stora bössor att ett helt vinfat gick att trycka in i loppet. Året 1471 hade Christian I av Danmark, Sverige och Norge en mycket stor bössa, kallad ”Stora Moysan”. Uppenbart betraktades vissa kanoner som mera personliga och fick därför också öknamn. ”De tolv apostlarna” är ett annat exempel härpå. Dessa kristna lärjungar kunde laddas med stenar på upp till 28 cm diameter.

Tidiga eldvapen i Skåne

När Karl Knutsson Bonde drog in i Skåne på härjningståg i början av året 1452 hade han med sig artilleri. Detta är troligtvis första gången som tunga eldvapen används till lands i Skåne. Riksföreståndaren medförde nämligen en ”byseborg” som bestod av 20 stycken s.k. kärrebössor. Tågordningen beskrivs i den s.k. Karlskrönikan:

”Skidrännarna främst och efter i fjäten
med Örjans bild deras rännebanér.
Så skyttebanéret: där blickar ner
Helge Eriks och Olofs beläten.
Med hundrafemtio man till häst,
kom kungen sedan, så följde därefter
tjugo slädar, som kärrebössor förde,
med pulver och stenar, som därtill hörde.”

Karl Knutsson Bonde drog över Landskrona mot Lund. På vägen stannade han upp för att anfälla ärkebiskopens starka borg Borgeby:

”Då drog han till Borgeby biskopsgård,
som nu fick röna en hämnd så hård,
att husen stod i eld och flamma,
när nästa dag han drog från densamma.”

År 1846 arbetade man med stora grävningar på Borgeby. Vid detta tillfälle framtogs bl.a. den kraftiga grunden till den forna försvarsmuren mot ån i norr. Arbetarna hittade då ett flertal kanonkulor, av vilka en överlämnades till Lunds Historiska museum. Museikulan visade sig nämligen vara smidd och ej gjuten som brukligt var. Detta ålderdomliga tillverkningssätt kan eventuellt sätta kulan i samband med beskjutningen år 1452.

Eldvapnen i Norden fram till början av 1500-talet var säkert funktionsdugliga i kamp mellan härar men de kan inte ha ansetts ha haft alltför stort värde som förstörelsemaskiner vid belägringar. Om detta vittnar många av t.ex. Skånes senmedeltida slott och herrgårdar. Dessa visar nämligen ännu att de välbärgade adelsmännen fortfarande vid denna tid satte sin försvarstillit till det medeltida skicket med höga och tjocka tegelmurar. Det gällde att komma högt upp över angriparen för att kunna slå neråt med pilar och kastvapen. Malmöhus är ett talande exempel på detta.

Den nuvarande huvudbyggnaden på Malmöhus riksslott uppfördes åren 1525-1530. Malmöhus län instiftades 1525 och Albrecht Ravensberg blev den förste länsherren. Han fick kungens uppdrag att bygga ett helt nytt slott på det gamla 1400-tals fästet Myntergårdens plats. Året 1530 krävde Albrecht kung Frederik I för de utlägg på slottsbygget som länsherren gjort under fem år. Summan uppgick till 7.000 marck, en ofantlig summa vid denna tid. I arbetslöner motsvarade summan t.ex. inte mindre än runt 50.000 dagsverken.

Det Malmöhus som byggdes under 1520-talet var en hög huvudbyggnad vilken kopplades till en inre borggård omgiven av mycket höga tegelmurar med skytteloft i två våningar. En fiende kunde komma anläggningen tämligen nära då den låg i direkt anslutning till Malmö borgarbebyggelse. Under den s.k. Grevefejden 1534-36 intogs Malmöhus och den höga skyttemuren in mot staden nedrevs. Vid fredsslutet förstärkte Christian III slottet åren 1536-42. Nu var emellertid byggplanerna helt inriktade på artilleriets förödande verkan på speciellt tegelmurar. En rektangulär slottsholme skapades och i varje hörn placerades ett kanontorn. På tre sidor försågs holmen av en hög försvarsvall av jord, på den fjärde sidan fick Albrecht Ravensbergs slottsbyggnad stå kvar. Varje kanontorn försågs med fyra

Luntertuns skyttegille visar skjutning med medeltida eldvapen på borgkullen i Skanör.

kanoner vilka placerades i bottenvåningen, endast några decimeter över vallgravens vattenyta. Kanonernas placering visar att de endast hade en tämligen defensiv uppgift, att endast beskjuta fienden när han gick över vallgraven.

Det äldsta källmaterialet om eldvapen i Malmö

”Bysseskyttens” yrke möter oss för första gången i Malmösammanhang i början av 1500-talet. I den soldathop som Malmö ställde upp för att eskortera Christian II till Stockholm sommaren 1518 ingick nämligen Niels bysseskytt. Niels hade ansvaret för de kanoner som Malmö utlånat till sin avhållne kung. Om dessa ”bysser” återlämnades till sin hemstad eller om de föll i Sten Stures ägo efter den ur danska ögon misslyckade slakten vid Brännkyrka; ja därom förtäljer källorna intet. I varje fall har artillerimäster Niels själv lyckats undkomma. I maj 1519 utkvitterade han nämligen i Malmö pengar för sina omkostnader.

Niels bysseskytt skulle komma att få många till namn kända efterföljare inom Malmös vallar och murar. Valentin bysseskytt anställdes t.ex. år 1522. Som lön erhöll han 96 skilling i månaden och fritt hus. Samtidigt anställdes på kort tid Jacob bysseskytt. Bysseskyttarna växlade ständigt. I oktober 1524 är det dags att åter tillsätta en bysseskytt. Denna gång faller valet på Villum Skotte bysseskytt. Följande månad står Michel bysseskytt inför stadens råd och borgmästare och lovar, med fyra goda borgare som vittne, att han i sin erhållna tjänst skulle vara sin uppdragsgivare huld och trogen. Två-tusen skilling om året och 3,6 meter tyg ansågs för en skälig lön. Förutom att ”taga vara på stadens skyt” dvs kanoner, skulle han också inom ett år stöpa ett stort antal lod, dvs blykulor, samt ”renovera” det krut som redan fanns i stadens ägo.

Vad som menades med begreppet ”renovera” krut framgår genom ett av de många recept som bevarats i den digra receptsamling rörande kruttillverkning som finns nedtecknad i Malmö stadsbok i början av 1500-talet. Kanske är det just Michel bysseskytts kunskaper som här kommit på pränt. Det är egentligen märkligt att man nedtecknat tillverkningsrecept för krut i en bok som avsåg rättsliga förhållanden i staden. Detta visar eventuellt på ett ökat intresse för användande av artilleri i Malmö försvar vid denna tid. Ett litet utdrag ur receptsamlingen ska här göras som har med just renovering, dvs färskgörande av krut:

”Om pulver är fördärvat, som oftast sker av ålder.

Det sker ofta, att pulver är fördärvat av ålder, och kolen blir våta, eller salpetern inte är tillräckligt luttrad, och pulvret är alltsammans fördärvat; det ska du taga eller hjälpa igen som här efter står:

Du ska taga gott brännvin, och ska du sjuda däruti salpeter och pantasia till samma vikt, så bliver salpetern alltsammans uti vinet. Så ska du taga det sjudande heta brännvinet och begjuta pulvret därmed, och därefter ska du stöta det, och sedan ska du taga en lerpotta och ska du fylla henne väl och stoppa henne tät och sätta henne så uti en ugn, som inte för het är, och ska du låta det väl torka. När det är gjort, så tag det ut och stöt det lite och inte för mycket, så kommer det pulvret till sitt rätta pass igen och blir bättre än det var tidigare.”

I renoveringsreceptet ovan talas om att blanda en mängd ingredienser – där brännvin utgjorde en viktig del – men också om att torka och krossa krutet. Man behöver inte någon större fantasi för att föreställa sig hur riskfyllt bysseskyttens yrke egentligen varit. Den gode Michel bysseskytt hade dessutom inför Malmö råd hösten 1524 lovat att under ett år tillverka inte mindre än tre läster krut, dvs 36 tunnor sprängfarligt material. Tillverkningen skulle ske i stadens ”pulvermølla”. Vi förmodar att denna krosskvarn för krut legat väl avskild från den övriga bebyggelsen.

I Malmö äldsta bevarade stadsbok möter vi en mängd bysseskyttar:

Valentin	5 sep 1522 och framåt
Jacob	5 sep 1522 – påsken 1523
Villum Skotte	14 okt 1524 – påsken 1525
Michel	15 nov 1524 – 9 okt 1525
Hans	24 juli 1531 och framåt
Seuolt	2 sep 1531 – 2 sep 1532
Urban	6 okt 1531 och framåt
Seuolt	29 april 1533 och framåt
Michel Francke Kannstöber	30 april 1539 och framåt
Sebalt	4 okt 1540 och framåt
Gert van Oszembrygge	10 mars 1542 och framåt

Det framgår också att de löner och tjänsteförmåner som staden utbetalade till sina kanonkunniga män kraftigt skiftade från fall till fall. Valentin fick 72 mark om året, Michel 120 mark, Urban 60 mark medan Sebalt fick nöja sig med 40 mark. Sebalt fick å andra sidan inräknat köp av en stycken ”kleding” som tjänsteförmån. Samtliga har dessutom varit befriade från stadsskatt och fått fri bostad av staden. Ett litet udda boställe verkar Seuolt bysseskytt ha blivit tilldelad år 1533, nämligen en liten bod mellan två av de utvändiga strävpelarna till ”Helligestes kirke”. Heligandsklostrets stora tegelkyrka, en gång beläget i nordvästra delen av Stortorget, hade vid denna tidpunkt endast ett fåtal år kvar att existera. I slutet av 1530-talet revs hela klosteranläggningen i samband med utläggandet av det nuvarande Stortorget.

En marsdag 1517 lämnade Bertil färjeman och hans båt Malmö. Destinationen var Köpenhamn, orsaken till resan en kunglig order. Lasten utgjordes nämligen av två s.k. ”kvarts slanger”. Kung Christian II önskade byta ut en av sina stora artilleripjäser mot de två mindre som var i Malmös ägo. ”Slanger” var vid denna tid ett allmänt begrepp för kanoner. Det är inte svårt att skönja kungens avsikt med byteshandeln. Christian II var i full gång med planeringen av sitt fälttåg mot Sverige. Två mindre kanoner gjorde sig bättre i fält än en tung och otymplig pjäs.

I början av april samma år begav sig Anders bysvenn till Köpenhamn för att leda arbetet med att få hem kungens ”store bysse”. Att flytta en dylik tingest har säkert inte varit en helt lätt sak. Anders be-

hövde följaktligen betala en rundlig transportsumma för färden genom Köpenhamn ned till båten vid Gammelstrand. Här väntade färjemäster Hans Brun med en stor båt. Efter en lång överfart har man så med vinschar och hävstänger lyckats lyfta upp kanonen på Malmö stora skeppsbrygga. ”Slangen” fördes därefter upp till det medeltida rådhuset norr om S:t Petri kyrka och lades vid bagarbodarna som fanns här.

På våren ett år senare var situationen minst sagt kaotisk i och kring Malmö. Värvade knektar, av kungen förlagda utanför staden, hotade med att plundra borgarna. I detta svåra läge lät stadens styrande forsla ut två av Malmös ”halvslanger” till Österport för portens försvar. Österport låg på platsen för nuvarande Drottningtorget. Nära porttornet hade den rike borgaren Jep Hemingsen sin bostad. Gården gränsade till en ”abildgaard”, dvs en fruktträdgård, som låg utmed stadsvallen. Det var på denna vall ovanför de grönskande fruktträden som man nu baxade upp de två tunga pjäserna. En smed fick samtidigt order om att tillverka en blecklåda att användas för laddning av kanonerna. Lådan kan ha varit avsedd att underlätta inläggningen av ”kartescher”, dvs osmundjärn hugget i småbitar. Dyliga hagelladdningar skulle säkert ha bättre verkan på en mot stadsporten anstormande hop legoknektar än vad fallet skulle ha varit med enstaka, större järnkulor. Dessbättre behövde kanonerna aldrig användas och de kunde efter någon vecka forslas tillbaka till sin upplagsplats på S:t Petri kyrkas kyrkogård.

Genom bevarade räkenskaper kan man således konstatera att Malmö år 1518 ägt en större ”byssa” samt två ”halva slanger”. Troligtvis har antalet kanoner varit större, men i de bevarade handskrifterna finns inga förtecknar. Däremot framskyntar att det även funnits privata kanoner i stadens försvar. Den rike borgaren Henrik Sten köpte nämligen 1518 en del av stadens krut att användas till ”deras lags byssa”. Vilket lag eller gille som Henrik tillhörde och köpet avsåg avslöjas tyvärr inte i materialet. År 1547 finns ytterligare uppgifter om att ett lag i Malmö höll vapen för stadens försvar. För bryggarnas lag omtalas då att ”laget ska hålla krut och laad till stadens och majestäts behov.”

En relingsböss från sen medeltid på Stockholms medeltidsmuseum.

År 1519 skedde en kraftig förstärkning av Malmö försvar genom ett stort vapentillskott. Redan i slutet av föregående år hade en beställning av nya kanoner gjorts hos mästern Sernacius i Lund. Vid Luciaticid samma år hade stadens styrande dessutom fått köpa in en mängd tenn för Sernacius räkning hos Niels Kannstöber vid Mäster Nilsgatan i Malmö. Materialet tyder på att det varit frågan om tillverkning av bronskanoner. Mäster Sernacius gjuteri i Lund är därmed det äldsta kända kanonstöperiet i Skåne.

Den tredje veckan i maj 1518 har säkert Malmöborna haft anledning att samlas vid stadens östra port. Tidigt på morgonen denna dag hade nämligen Mats Persen, Jens Åm, Laurent Hermedsen och Lasse från Hindby, samtliga vagnmän, begivit sig till Lund. På mästern Sernacius gjuteri har de guldglänsande kanonerna lastats på vagnarna och hemfärden tagit sin början. I Malmö väntade ett tiotal arbetskarlar på att få baxa av metallstyckena och tillfälligtvis gräva ner dem i vällen vid Österport.

Av stadsräkenskaperna framgår att det var sex nya kanoner som Malmö anskaffade året 1519, samtliga av storleken ”kvarts slanger”. Under sommaren lät man tillverka s.k. trästockar till två av de nya kanonerna. I räkenskaperna inhämtar vi uppgifter om detta arbete. 48 skilling utbetalades till abboten i Herrevad kloster för ett stort, tjockt eketrä samt för ett åtta och en halv meter långt timmerstycke. Rasmus timmerman fick arbeta i fyra dagar med att hugga och transportera virket den långa vägen till staden. Därefter högg Per Jyde och Oluf, båda timmermän, till samma virke, varefter kanonerna kom på plats i sina nya underreden.

Arbetet med att förse de fyra övriga kanonerna med underreden är nog antecknat i räkenskaperna:

Hur man laddar denna kopia av en medeltida kanon visas på följande bilder.

I den lösa krutkammaren packas krutet genom att försiktigt stötas samman. Krutkammaren läggs sedan in i vapnet och spänns fast i detta genom en träkil som hamras ner och pressar kammaren mot eldröret.

”Kostat på stadens bysser:

40 skilling för 2 par ”hywll” som kom till stadens kvarter slanger som då nystöpta var.

440 skilling för 3 fat järn – och 1 skilling till vagnhyra – vilka fat järn användes att beslå föreskrivna ”hywll” med och till att binda de 4 kvarts slanger med och allt annat som därtill hördes.

192 skilling till Per Olssen Smed för ett ”hywll” och en kvarter slange han band och beredde med all därtill hörande och några järnringar till selar som han gjorde.

160 skilling till Bo Smed för ett ”hywll” han band till en av kanonerna.

48 skilling till Anders Smed för ett av samma ”hywll” han band och beredde.

48 skilling till Jens Smed för ett ”hywll” han band och beslog.

40 skilling till Marqvord Remmesnider för ett par nya läderselar samt ett par av byssernas selar som han gjorde och satte järnringar i.”

De ”hywll” som omtalas är de träunderreden som kanonerna vilade i. När smeden band kanonerna slog han de järnbeslag som fäste bronspjäserna i träet. Antagligen har underredena varit av liknande utseende som underredena till de medeltida kanoner som uppfiskats vid Anholt i Kattegatt och som i dag finns på Tøjhuset i Köpenhamn.

Samtidigt som arbetet framskred med de stora kanonerna, arbetade man i Malmö på tillverkning av tråkärnor att föra s.k. hakebyssor på. Hakebyssorna var klumpiga handeldvapen försedda med metallhake som innan skott förankrades mot fast föremål. Det är troligtvis hakebyssor som avses när Lasse Andersen i november 1519 förde ”ett lass bysser” till de skottska ryttare som var förlagda i Landskrona. Ungefär samtidigt förde Lasse från Hyllie och Povel Jyde var sitt vagnslass med ”bysser” till de i Trelleborg förlagda franska trupperna.

Under några besvärliga år i början av 1500-talet kom Malmö att stå i centrum för den krigsuppladdning som ledde fram till Stockholms blodbad. När freden slutligen kom och Malmö fick kapitulera för den nye danske kungen Frederik I lovade kungen dagen före julafton 1523 att Malmö framöver skulle njuta och behålla allt det ”skytt som staden själv köpt och bekostat hade”.

Vårt äldsta fartygsartilleri i Norden

Som visats ovan måste artilleriet redan under andra hälften av 1300-talet haft stor betydelse för krigskonsten även i norra Europa. Utan tvekan har det varit tyskarna som genom sin handels- och maktdominans spridit företeelsen. Kanoner fördes per skepp både till Stockholm år 1395 och till Visby år 1403. Ingenting utsäges emellertid i dessa källor om att skeppen primärt skulle ha varit utrustade med dessa kanoner eller om de ingått i lasten. Det skulle emellertid förvåna om man inte haft även eldvapen ombord på skeppen, i varje fall på de större. Det finns faktiskt ett källmaterial som antyder att så varit fallet. Det äldsta kända fallet som rör bruket av skeppsartilleri i Norden är nämligen från början av 1360-talet.

Forskaren Spak nämner år 1881 i sin ”Artilleriets uppkomst och utveckling i Europa” att: ”år 1361 stod ett sjöslag mellan danska och lübska flottorna, hvarvid den danske prinsen Kristoffer blef så illa sårad i hufvudet af en lübsk kanonkula eller ”byssesten”, att han miste förståndet och dödde tre år därefter i ursinnighet.” Författaren har fått uppgiften från en äldre skrift, författade av Hoyer och tryckt under titeln ”Krigskonstens Historia”.

Bakgrunden till händelsen är följande. Valdemar IV (”Atterdag”) hade genom landstigningen vid troligtvis Malmö i början av juli 1360 och återerövrandet av Skåne under hösten lyckats ena Danmark efter den tysk - svenska dominans och uppstyckning som riket varit utsatt för sedan 1330-talet. Valdemar fortsatte året därpå sina krigståg genom att med en stor flotta och en här dra till Gotland vilket han vann för Danmark. Danskarna hade i ett nu blivit ett mycket påtagligt hot för andra handelsintressenter i norra Europa. Svenskar, norrmän och den tyska Hansan gick samman i ett förbund i syfte att krossa Valdemar. Det första mål man avsåg att uppnå var att ta Skåne från danskungen. Den svenske kungen Magnus och den norske kungen Håkan skulle med sina landtrupper anfälla Helsingborg samtidigt som en tysk flotta och armé anslöt från Öresund. Våren 1362 var tyskarna på plats men de svenska och norska trupperna hade blivit försenade.

I den själländska krönikan läses:

”Byen Lübeck og alle de andre Søstæder sørgede og harmedes over, at Lykken havde fulgt Kong Valdemar paa Gotlandstoget, og under meget Pral rustede de sig og tænkte paa at knuse fornævnte Konge. Da de havde samlet en stor Mængde Skibe og knyttet Forbund med Fyrsterne, valgte de Grev Henrik af Holsten til Fører og faldt over Skaane med deres Skibe og mange Riddere og Tusinder af Folk; de begyndte en Belejring af Helsingborg Slot, idet de førte 16 Krigsmaskiner frem, som utsendte deres Skyts og hverken holdt inde Nat eller Dag. Men Kong Valdemar tog nogle af Fjenderne til Fange paa Landjorden, somme dræbte han, og andre tog han tillige med Skibene paa Søen. Til sidst bemægtigede han sig alle deres Skibe.

Da en Vaabenhvile langt om længe var bleven sluttet, drog hin store Mængde hjem i Forvirring; men

I samband med att Fotevikens Museum undersökte en kogg byggd 1390 kunde konstateras att skeppet fört kanoner ombord. Här ses en kopia av en av dessa.

deres Fører Johan Wittenborg, Borgmester i Lübeck, blev offentlig halshugget paa Torvet i Lübeck foran Raadhuset, eftersom han hverken havde kunnet ødelægge Helsingborg eller lægge Danmark under Stæderne. Og nu var der Stilstand i et helt Aar eller mere.”

I en annan handskrift, den lybske krönika, möter vi denna berättelse om slaget vid Helsingborg:

”Samme Aar for Købmændene og alle Slags Folk fra østersøstæderne til Danmark mod Kong Valdemar for at ødelægge ham og hans Rige. Der var over al Maade mange Folk fra Stæderne; Lübeckerne havde hver Dag omtrent 1500 Mand at bispise. Da Folkene var komne i Land, og deres Fartøjer laa i Sundet, desværre ikke vel vogtede, kom Kongen sejlende med sine Skibe, kæmpede med dem, der var om Bord paa Stædernes Skuder, og vandt. Der tog han tolv store Hovedkogger, fulde af Levnedsmidler og Vaaben og mange Haande Sager, som hørte Krigen til, og for bort med Skibene. Kampens Frugt blev Kongen besk nok, eftersom han tabte mere, end han vandt: hans eneste Søn Rigets Arving blev ramt saa haardt under Striden, at han ikke levede længe derefter.”

Här möter oss alltså uppgiften att prinsen vid sjöstriden träffats och senare avlidit av sina skador. Av denna tyska krönika framgår dock inte med vilket vapen prinsen fått sitt banesår. I handskriften ”En dansk Krönike ...” som sammanställts på 1500-talet av uppgifter från ett flertal årsböcker berättar:

”Konningh Woldemar den fierde, som waar Konningh Christoffers den Andens søn, afilede wid Dronningh Helleuigh thw børn: en søn, den loed hand kalde Christoffer, och en daater, heed Margarethe. Men sønnen Christoffer bleff ihiel skut til søes y krig moed Søstæderne.”

I Malmöborgaren Henrik Smiths krönika från första hälften av 1500-talet finns sjöslaget år 1362 om-

nämnt och här möter vi en detaljerad bild av prinsens död:

”1362 Slogis de Vendiske skib med kongens skiib y søen, der bleff kong Valdemars søn hertug Christoffer slagen med en sten, saa hand tog sin død deraff.”

Valdemar IV försökte efter segern vid Helsingborg att lösa konflikten genom diplomati. Han lyckas få sin dotter Margarethe bortgift med den svenske kungens son Håkon, som var Norges kung. Bröllopet arrangerades snabbt i Köpenhamn och i den själländska krönikan läser man under året 1363:

”Haakon, Kong Magnus av Sveriges Søn, ægtede Valdemar Dankonges Datter, og Brylluppet stod i København Søndagen efter Paaske. Her blev Sveriges Dronning Blanche syg og dør; med megen Højtidelighed gøres hendes Begravelse rede. Samtidigt døde ogsaa Valdemar Dankonges Søn, Christoffer, Hertug af Laaland og Halland - han var syg i nogle Uger, og Sygdommen forlod ham ikke - og med højtidelig Begængelse blev han stedt til Hvile i Roskilde Domkirke.”

I denna krönika dör således inte prinsen i samband med slaget utan först senare i Köpenhamn. I Roskilde Domkirkes Nekrologium får vi mer uppgifter om prinsens död och begravning:

”11 juni. I det Herrens Aar 1363 døde Hr Christoffer, Hertug af Laaland og Halland, Søn af den høje Konge Valdemar IV; hans Aartid skal Kapellanen ved den hellige Trefoldigheds Alter, som er ved Siden af Højaltret i Koret, holde hvert Aar med en Mark Sølv, at uddele blandt de Kanniker, som matte være til Stede ved Vigilier og Messer, tillige med et godt Maaltid. Men til de fattige skal han give 100 Brød, en Flæskeside og en Tønde øl.”

Sammanfattningsvis kan konstateras att författaren inte lyckats hitta den samtida handskrift som direkt omtalar att prins Christoffer faktiskt blev träffad av ett eldvapen i skeppsstrid. Uppgiften är

Fotevikens Museums kanon under eldgivning, fastsatt på den kopia av Skanörskoggen som museet rekonstruerat och byggt.

viktig eftersom den skulle vara den äldsta som omtalar att kanoner så tidigt använts ombord på koggar under strid. Det finns emellertid ingen orsak att tro att källan inte faktiskt existerat. Författarna till de två ovan angivna årsböckerna, vilka skrifter sammanställts under 1500-talet, måste ha haft tillgång till detta källmaterial. De erkända forskarna Hans Hildebrand 1903, Torsten Lenk 1943, Palle Lauring 1967, Niels-Knud Liebgott 1976 omtalar alla att prinsen blev dödligt sårad av ett skott från eldvapen.

Det hittills äldsta, säkra belägget för att kanoner använts ombord på skepp är emellertid det vrak som marinarkeloger från Fotevikens Museum upptäckte på fyra meters djup utanför Skanör. En stor kogg, 29 meter lång, har strandat på den förrådiska kusten. Skeppet är tillverkat i Mecklenburgområdet år 1392. På däck har stått åtminstone fyra kanoner. När skeppet förläste lade det sig på styrbord sida och allt material på däck föll överbord. En stor mängd rundhuggna stenkulor i fyra olika diametrar har kunnat bärgas. Av själva kanonerna fanns dock inga spår. Dessa har troligtvis kunnat bärgas. Skeppet är med stor sannolikhet ett av de piratskepp som städerna Wismar och Rostock sände ut under kriget mot Danmark, ett krig som varade fram till 1397.

Från 1400-talet finns från Skåne ett sjöfynd av en s.k. hakebössa, dvs. en grövre gevärstyp. Åren 1868-1869 lät man fördjupa och förstora hamnen i Ystad. Genom uppförandet av en skyddbank mot havet kunde djupgrävningen ske utan att störas av vattnet. En mängd fynd tillvaratogs, däribland ”tvenne bössor, liggande alldeles inhvid varandra, deraf den ena har stock af ek och gjuten malmpipa. Af den andra finns endast qvar sjelfva pipan, som är smidd af jern.” De båda piporna var drygt en meter långa. Båda har en hak framtill som stöd när bössan skulle avfyras, därav namnet ”hakebössor”. Dateringen kan sättas till slutet av 1400-talet – början av 1500-talet.

Troligtvis har de två bössorna ingått i beväpningen på ett senmedeltida skepp som legat för ankar på Ystad redd. Den äldsta detaljerade nordiska beskrivningen över skyttar och eldvapen ombord på skepp känner vi från de bevarade räkenskaper som fördes när den danske kungen Hans skulle resa till Visby och Gotland året 1487. Sida upp och sida ner möter vi i både kostnadsposter och intäkter hur denna sjöresa planerades och genomfördes. Här finns mängder med uppgifter, allt från småposter på skor till tjänare till detaljerade lönelistor för besättningarna på skeppen. Just uppgifter om skeppen och deras besättningar är av stort intresse, eftersom de ger en möjlighet att något lätta på de tjocka historiedimmorna vad gäller den senmedeltida sjöfarten.

Det var vid pingsttiden 1487 som resan företogs. Man hade lämnat Köpenhamn men av någon anledning ankrade man vid Dragör. Antagligen bidade man lämpliga vindar. Dragör var ju en viktig samlingsplats för just detta under segelskeppens tid. Det var också här som man, i varje fall från 1600-talet, verkar ha haft de flesta lotsarna i Öresund stationerade. Egentligen är det endast en av utgiftsposterna som direkt avslöjar att man legat stilla i Dragör, men den berättar sitt tydliga språk:

”Item vj marck sende jeg myn herre at korte met i skibet wed Drakör tiisdagen i gangdagen.”

Kungen har fördrivit tiden ombord på skeppet med dobbel och behövde mer pengar till insatserna. På fredagen låg man fortfarande för ankar. På måndagen var man troligtvis till sjöss och fram till fredagen doblades det varje dag i kungens kajuta. På fredagen var man framme i Visby.

Kungens skepp har varit ”David”. Vad som avslöjar David som kungaskeppet är en lönepost för ”dugeswen oc kelderswen på Daud”, en lyx som säkert bara var förunnat majestätet. Skeppare var Karsten medan Beneditz Wentd var hövitsbåtsman. Innan skeppet löpte ut hade man 24 båtsmän, 2 ”knecktar” i bagerset och 1 dito i stegerset. Skeppet kunde uppenbart leverera både nybakat bröd och varm mat. Under själva resan uppgick skeppsmännen till 41 personer samt en skrivare.

I lönelistorna över besättningen jämföras David i storlek med skeppet ”Christoffer”. Tyvärr utsäger

inte källorna något om de två skeppens storlekar eller vilken typ av skepp det varit frågan om. Övriga skepp i flottan var "Griffen" med 31 skeppsmän inklusive skeppare, "Holcken" med 19 man, "Cravel-len" med 18 man, "Den gule cravell" med 14 man, "Axels cravell" med 12 man, "Duckeren" med 10 man och "Snecken" med 6 man. För Holcken anges en av skeppsmännen som "steger" vilket tyder på att man kunde laga varm mat ombord.

Av speciellt intresse är att man även fört eldvapen ombord. Färden företogs i fredstid så något hot från andra krigsskepp förelåg inte. Med en så stor flotta var inte ens eventuella piratattacker att tänka på. Trots detta har kungen haft två skepp med eldvapen ombord. Cravellen omtalas två gånger i räkenskaperna som "skyttarnas" skepp. Här fanns styresman "Henric Jensen med skytterne". I en annan utgiftspost nämns skeppsmännen på "skyttarnas cravell". Med stor sannolikhet har det varit frågan om kungens medförda soldater som varit beväpnade med handeldvapen typ hakebössor. Annat bör det ha varit med skeppet "Duckeren". Detta skepp verkar inte ha tillhört de större men här fanns förutom skeppsmännen även sex byssesvenner och, får man förmoda, minst en bysseskytt. Skeppet har säkert varit utrustat med eldvapen som varit betydligt grövre än hakebössor.

År 1847 bärgade man från ett skepp på Anholt Rev ute i Kattegat ett antal kanoner som är viktiga för vår förståelse av det äldre artilleriet i Norden. Totalt rör det sig om åtta kanoner. Två kanoner skänktes av den danske kung Frederik 7 till tsar Nikolaj I. Fem kanoner finns i dag på Tøjhusmuseet i Köpenhamn medan den sista finns i Nationalmuseets permanenta middelalderutställning. Anholtkanonerna är bakladdare med separata krutkammare. Själva loppet är tillverkade av hopafogade plattjärn som hålles ihop av kraftiga järnringar, påsatta medan de ännu var glödande för att få maximal sammanhållning.

Fyndet har tidigare daterats till runt 1400. Med hjälp av nyare s.k. årsringsdatering har ålder dock numera kunnat sättas till början av 1500-talet. Frågan man kan ställa sig är om kanonerna ingått som en permanent beväpning på det förlista skeppet eller om det utgjort dess last. Denna fråga kan givetvis synes vara hypotetisk. Det faktum att de fanns ombord gjorde det givetvis möjligt att använda kanonerna vid sjöstrid. Man får ju räkna med att det tidiga skeppsartilleriet har bestått av dyliga lösa kanoner som ej haft fasta platser i skeppen.

År 1937 upphämtades från Anholt ytterligare åtta medeltida kanoner. Dessa härrörde dock ej från samma vrak som 1847-års fynd.

Litteratur:

Danske Magazin. Fjerde Række. 1 Bind.

Från Birger Jarl till Kalmarunionen. Den svenska historien, del 2. Stockholm 1966.

Hildebrand Hans: Sveriges Medeltid. Stockholm 1879-1903.

Jørgensen Ellen: Valdemar Atterdag. Utvalg af kilder. Köbenhavn 1911.

Lauring Palle: Valdemars söner og unionen. Köbenhavn 1967.

Lenk Torsten: Medeltidens skjutvapen. Nordisk kultur: Vaaben. Stockholm 1943.

Liebgott Niels-Knud: Middelalderens våben. Köbenhavn 1976.

Murberg Johan: Anmärkingar om krutets ålder och bruk i allmänhet och isynnerhet i Sverige. Vitt. Hist. och Antiq. Akademiens handlingar, 4:e delen.

Nationalencyklopedin: Bacon Roger

Sjögren Otto: Sveriges historia. Stockholm 1903.

Spak, Fred. Ad.: Öfversigt öfver Artilleriets uppkomst och utveckling i Europa. Stockholm 1881.

Tomner Lennart: Malmö stads historia före 1500. Malmö stads historia del 1. Malmö 1971.

Rördam Holger: Historiske Kildeskrifter. Köbenhavn 1873.

Rosborn Sven: I fotspåren efter "Djävulens moder" och "Store Moysan". Lv-fyringen. Tidskrift för Skånska luftvärnsregementet och dess kamratförening 1986:1 & 1986:2

Rosborn Sven: Borgeby. Medeltidborgen vid Lödde å. Malmö 1986.

Rosborn Sven: Skånskt tegel under medeltiden. Tegel och tegelproduktion fram till 1588. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1984.

Rosborn Sven: Malmöhus. Från 1400-talets kastell till 1900-talets museum. Årsbok från Malmö Museum 1977.

Sauer: Grundriss der Waffenlehre. München 1876.

Weibull Martin: Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning. Lund 1870.

